
1 DE PREHISTORIE

(ca. 5000 voor chr. – zesde eeuw na chr.)

PREHISTORIE >	Oud-nederlands >	Middel-nederlands >	Vroegnieuw-nederlands >	Nieuw-nederlands >	Modern Nederlands >	heden
5000 v.Chr	500 n.Chr	1150	1500	1700	1900	2000 2020

26 Het begin: het Indo-Europees

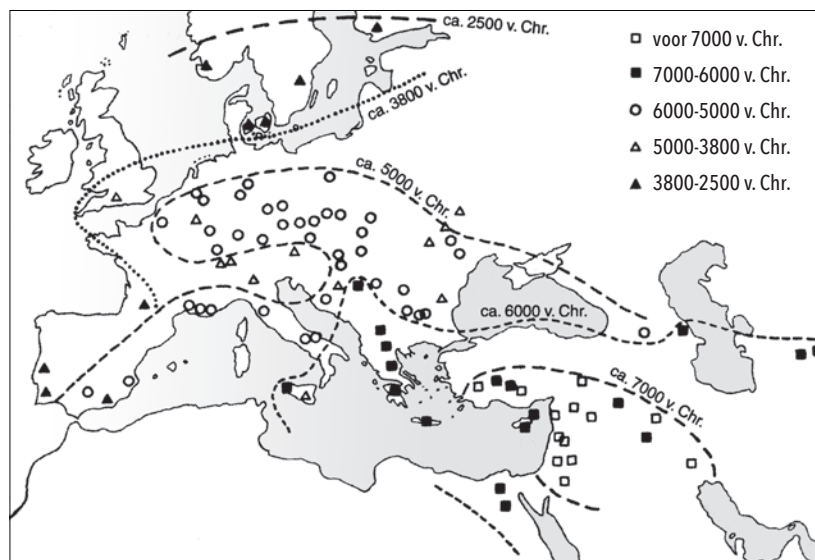
Het verhaal van het Nederlands begint eeuwen voor de geboorte van het Nederlands als aparte taal, en ver van de plaats waar tegenwoordig Nederlands gesproken wordt. Rond 5000 voor Chr. sprak een groep mensen een taal die we nu Indo-Europees noemen. Deze oertaal is de voorouder van de meeste talen in Europa. Over de vraag waar het thuisland van de Indo-Europeanen lag, wordt al lang gediscussieerd, maar vooralsnog hebben de Zuid-Russische steppen tussen de Zwarte en de Kaspische Zee de beste kaarten. De rondtrekkende herders die daar in deze periode woonden, begroeven hun doden in een bepaald type grafheuvel, door Russische archeologen *koergan* of *jama* genaamd. Uit archeologische en taalkundige gegevens blijkt dat het Indo-Europees vanuit de Russische steppen is verbreid en dat de Jamnaja, die hun doden in kuilgraven bijzetten, waarschijnlijk de oorspronkelijke sprekers van het Indo-Europees zijn geweest. Zij domesticeerden het paard (uit recent DNA-onderzoek blijkt dat ze wellicht niet de eersten waren) en ontwierpen wagens met schijfwielen. Paard en wagen zouden essentiële vehikels voor de verbreiding van het Indo-Europees over Europa en Azië blijken. Die verbreiding begon in het derde millennium v.Chr. Toen trokken groepjes Indo-Europeanen weg uit de Zuid-Russisch steppen. Waarom ze migreerden is niet bekend, maar waarschijnlijk speelden zaken als overbevolking en voedselgebrek een rol.

In het overigens zeer dunbevolkte Europa woonden op dat moment jagers-verzamelaars die Europa na de laatste ijstijd hadden herbevolkt, en de vroegste boeren, die tussen 7000 en 2500 v.Chr vanuit het Midden-Oosten de landbouw over Europa verbreidden; die verbreiding valt af te lezen aan de verspreiding van gedomesticeerde granen, zie illustratie 2. De introductie van de landbouw ging gepaard met grootscheepse volksverhuizingen: het DNA van de huidige Europese bevolking blijkt voor vijftig procent afkomstig van immigrerende boeren uit het Midden-Oosten.

We weten weinig van die boeren, maar zeker is dat in hun herkomstgebied niet-Indo-Europese talen werden gesproken; zij kunnen dan ook niet de verbreiders van het Indo-Europees zijn, zoals wel wordt beweerd.

Tijdens hun migratie kwamen Indo-Europeanen in contact met de oorspronkelijke bevolking van Europa. Hoe dat proces in zijn werk ging, is niet helemaal duidelijk. In het verleden werd wel gedacht aan groot-schalige migratie van strijdlustige Indo-Europeanen die, gezeten op hun paarden, de oorspronkelijke bevolking de Indo-Europese taal en cultuur opdrongen. Dat beeld wordt niet bevestigd door archeologische en genetische gegevens. Het lijkt er eerder op dat kleine groepjes Indo-Europeanen zich vreedzaam gevestigd hebben te midden van bestaande boeregemeenschappen. In deze gemeenschappen gingen de Indo-Europeanen de elite vormen. Dat komt waarschijnlijk doordat ze een hiërarchische structuur kenden en een strijderscultuur hadden, zoals blijkt uit de archeologische vondsten van wapens. Bovendien hadden ze door het gebruik van paard en wagen een technologische voorsprong in de landbouw en op het oorlogsveld. Mogelijkerwijs speelde ook een rol dat de Indo-Europeanen de pest meenamen: zelf waren ze daarvoor inmiddels immuun geworden, maar de ziekte maakte veel slachtoffers onder de oorspronkelijke bevolking. In de nieuwe gebieden werden de Indo-Europese levensstijl en taal

27

Illustratie 2. De verbreiding van de landbouw vanuit de Vruchtbare Halvemaan in het Midden-Oosten over Europa.

nagevolgd. Uiteindelijk gingen de Indo-Europeanen op in de oorspronkelijke bewoners. Deze namen vrijwel overal de Indo-Europese taal over. Zij spraken de nieuwe taal met wat we nu een ‘accent’ zouden noemen, waardoor het Indo-Europese taalsysteem in de verschillende gebieden veranderde. Bovendien namen de sprekers van het Indo-Europees in de verschillende gebieden leenwoorden over uit de oorspronkelijke talen.

28 Het Indo-Europees besloeg inmiddels een groot gebied, waarbinnen lang niet alle verschillende groepen meer contact met elkaar onderhielden. Het gevolg van de geografische verspreiding was dat het Indo-Europees in verschillende talen of takken uiteenviel. De taal van Indo-Europeanen die naar Griekenland trokken, veranderde bijvoorbeeld in de voorloper van het Grieks; uit de taal van degenen die naar Italië trokken, kwam het Latijn voort, dat zich in een latere periode ontwikkelde tot de afzonderlijke Romaanse talen Frans, Spaans, Italiaans, Portugees. De opmars van de Indo-Europeanen over Europa en Azië was onstuitbaar: uiteindelijk gaan alle talen die momenteel in Europa worden gesproken en de grootste Indische talen terug op het Indo-Europees. De enige uitzonderingen zijn het Baskisch, de aan elkaar verwante talen Fins, Ests, Laps en Hongaars, de Turkse taalfamilie, en een aantal talen die in de voormalige Sovjet-Unie gesproken worden, zoals de Kaukasische talen. De geografische verbreding van de taal over Europa en het Indische subcontinent is de reden dat men deze de naam ‘Indo-Europees’ heeft gegeven.

Hoe klonk het Indo-Europees?

Het Indo-Europees is nooit opgeschreven – vandaar dat we spreken van de prehistorie van de taal. Toch is er dankzij reconstructie heel wat over de taal bekend. Weliswaar weten we niet precies hoe de Indo-Europese woorden klonken, maar op grond van de latere dochtertalen (Grieks, Latijn, Duits, Nederlands et cetera) bestaan er toch wel ideeën over de Indo-Europese klanken. Als voorbeeld kan de Indo-Europese vorm van ons woord *vader* dienen: op grond van Latijn *pater*, Grieks *patēr*, Sanskriet *pitar*, Engels *father*, Duits *Vater*, Nederlands *vader* en aanverwante woorden hebben onderzoekers de Indo-Europese vorm $*ph_2tēr$ kunnen herleiden. De asterisk voor dat woord geeft aan dat de vorm nooit is opgeschreven, en $h_{1,2,3}$ staat voor drie verschillende laryngalen: medeklinkers die door vernauwing van de stemspleet (larynx) werden geproduceerd en die de uitspraak van de naburige klinker beïnvloedden. Ook weten we dat de klemtoon in het Indo-Europees op iedere lettergreep van een woord kon liggen en dat het een muzikaal accent was, dat wil zeggen met verschil in toonhoogte.

Het oudste Indo-Europees bezat een grote hoeveelheid medeklinkers, veel meer dan de moderne talen, en maar twee klinkers, *e* en *o*; in sommige contexten werden *j* en *w* als *i* en *u* uitgesproken. De medeklinkers vormden de basis van iedere wortel; daarin konden verschillende klinkers worden toegevoegd, wat dan zorgde voor een betekenisverandering. Dit is vergelijkbaar met hoe nu nog steeds Arabische woorden zijn opgebouwd: uit de Arabische wortel *k-t-b* kan bijvoorbeeld zowel *kitāb* (boek) als *kātib* 'schrijver' en *kataba* '(hij) schreef' worden gemaakt. Op een vergelijkbare manier heeft de Indo-Europese wortel **b^hrg-* geleid tot *breken*, *breuk*, *brok*, *braak*, terwijl de wortel **sk^wd-* leidde tot *schieten*, *scheut*, *shot*, *schoot*, *schutten*.

29

De Indo-Europese woordenschat

In het Nederlands bestaan nog steeds allerlei woorden die te herleiden zijn tot de periode van het Indo-Europees: de zogenoemde erfwoorden. We weten dat deze woorden ooit onderdeel zijn geweest van de Indo-Europese moedertaal, omdat ze in een groot aantal dochtertalen van het Indo-Europees voorkomen.

De woorden die teruggaan op het Indo-Europees behoren tot de zogenoemde centrale woordenschat: het zijn woorden voor de alledaagse, voor alle tijden en plaatsen geldende belevingswereld van de mens. De woorden stammen immers uit een tijd dat de maatschappij nog zeer eenvoudig was: er bestonden nog geen steden, en schrift en wetenschap moesten nog worden uitgevonden. Tot de centrale woordenschat behoren familietermen als *vader*, *moeder*, *broer*, *zuster*, *zoon*, *dochter*. Er zijn ook namen voor de familie van de echtgenoot, zoals *zwager*, maar niet voor de familie van de vrouw, waaruit wel is geconcludeerd dat de vrouw bij de familie van de man ging wonen.

Andere algemene termen die teruggaan op het Indo-Europees zijn namen voor lichaamsdelen (*arm*, *neus*, *oog*, *oor*), voor weersverschijnselen (*regen*, *sneeuw*, *wind*), hemellichamen (*maan*, *ster*, *zon*), tijd (*dag*, *maand*, *nacht*), landschap (*berg*, *heuvel*) en voor sommige planten en bomen (*berk*, *beuk*, *esp*).

Ook bijvoeglijke naamwoorden die algemene eigenschappen aanduiden, kunnen tot het Indo-Europees worden herleid, denk aan woorden als *breed*, *jong*, *lang*, *oud*. Hetzelfde geldt voor werkwoorden die basishandelingen in het leven uitdrukken, zoals *drinken*, *dromen*, *eten*, *horen*, *slaan*, *slapen*, *voelen*, *zien*. Het Indo-Europees ging uit van het tientallige telsysteem en kende in ieder geval de telwoorden van *een* tot en met *tien*, de tientallen *twintig* tot en met *honderd*, en het telwoord *duizend*. Er bestonden ook voornaamwoorden (*ik*, *wij*, *mijn*), maar veel voornaamwoorden

in moderne talen als het Nederlands zijn jongere vormen die niet tot het Indo-Europees kunnen worden herleid. In het Indo-Europees speelden voornaamwoorden namelijk een minder belangrijke rol; zo werd de persoonsvorm van een werkwoord uitgedrukt door de uitgang en niet door een persoonlijk voornaamwoord, vergelijk Latijn *amo* met Nederlands *ik bemin*. Tot slot bestonden er bijwoorden (*gisteren*) en tussenwerpsels, zoals de uitroepen *o!*, *ha(ha)*, *wee*.

De gereconstrueerde woordenschat geeft een interessant inkijkje in de cultuur van de Indo-Europeanen. De Indo-Europeanen bedreven veeteelt, 30
blijkens diernamen als *veulen*, *koe*, *os*, *varken*, *vee*, *zeug* en *zwijn* en de woorden *melk* en *melken*. Ze hielden *honden* als huisdier en *eenden* voor de *eieren*, ze *weefden* en *naaiden* hun kleding van *wol*. Uit de woorden *akker* en *zaaien* blijkt dat ze zich bezighielden met landbouw. Dat ze tamme paarden hielden, kwam al ter sprake; het Indo-Europese **h₁ekuos* 'paard' is in het Nederlands inmiddels vervangen door het Latijnse leenwoord *paard*, maar leeft voort in o.a. het Griekse *hippos*, dat we kennen in *hippisch*. De Indo-Europeanen spanden paarden en *ossen* in voor het trekken van *wagens* met *wielen* (schijfwielen) en *assen*, die ze gebruikten in de landbouw en voor vervoer. Een andere wijze van vervoer was over water; dat gebeurde aanvankelijk in uitgeholde boomstammen: het woord *ship* is namelijk afgeleid van een Indo-Europese wortel met de betekenis 'snijden, splijten'.

Indo-Europeanen woonden in houten huizen: ons woord *timmeren* is verwant met Latijn *domus* 'huis'. Ze geloofden in *goden*, met name in een hemelgod, waarvan de naam bewaard is gebleven in het Grieks als *Zeus* en in het Latijn als *Jupiter* (een samenstelling van *Jovis-pater* 'hemel-vader'). Dat de Indo-Europeanen leefden in de Bronstijd (in onze contreien circa 2000-1500 voor Chr.) blijkt uit het feit dat zij een woord bezaten voor 'koper, brons', dat is blijven voortleven in Latijn *aes* en Engels *ore* – het woord bestond nog in het Middelnederlands in de vorm *eer*, maar is inmiddels uit onze taal verdwenen.

Niet alleen woorden zijn voor het Indo-Europees gereconstrueerd, maar ook woordverbindingen; het bestaan daarvan bewijst dat de Indo-Europeanen poëzie maakten, die uit een vast aantal lettergrepen bestond. Zo omschreven zij de zon als **sh₂uns k^wek^wlos*, 'het rad van de zon', en een godheid was een **déh₃tōr h₁uesuom*, 'gever van rijkdom'. Als poëtische omschrijving voor 'dichten' gebruikten ze **uek^wōs tetk-* 'woorden, een lied in elkaar zetten (zoals een timmerman)'.

Indo-Europese vormenrijkdom

De relaties tussen woorden werden aangegeven met behulp van naam-

vallen. Overblijfselen daarvan vinden we nog in Nederlandse vaste uitdrukkingen als *zoon des huizes, in den beginne, in naam der wet, des duivels*. Tegenwoordig gebruiken we in deze gevallen meestal een voorzetsel, zoals *naar, aan, voor, van* – dergelijke voorzetsels bestonden in het Indo-Europees nog niet of nauwelijks. Wel waren er maar liefst acht naamvallen om de relaties tussen woorden aan te geven. Bovendien was er naast het enkelvoud en het meervoud ook een zogenoemde tweevoud of dualis. Theoretisch had ieder naamwoord dus 24 verschillende uitgangen, maar in de praktijk vielen diverse uitgangen samen. Zelfstandige naamwoorden kenden drie geslachten (vrouwelijk, mannelijk en onzijdig), zichtbaar in de uitgang en niet, zoals in het moderne Nederlands, door het lidwoord (*het boek* tegenover *de tafel*), want lidwoorden bestonden niet in het Indo-Europees.

31

Alle werkwoordstijden werden door aparte vormen aangegeven, en er bestonden alleen sterke werkwoorden. Dat wil zeggen dat de verschillende tijden werden uitgedrukt door middel van regelmatige ablaut (klinkerwisseling), zoals in het moderne Nederlands *nemen – nam*. Er bestond een veelheid aan vervoegingen. Zo waren er meerdere manieren om de verleden tijd aan te duiden, en naast de aantonende wijs ('ik kom') en de bevelende wijs ('kom!') kende het werkwoord ook onder andere de aanvoegende wijs ('leve de koningin') en de wensende wijs ('moge hij komen').

In het Indo-Europees stond het verbogen werkwoord vaak achteraan in de zin, achter het lijdend voorwerp, dus (*de*) *man brood neemt*, 'de man neemt brood', maar de positie was in principe variabel: vanwege de rijkdom aan uitgangen was een vaste woordvolgorde niet noodzakelijk. De Indo-Europeanen vormden geen of nauwelijks bijzinnen. Dat klinkt misschien vreemd maar bedenk hierbij dat de taal uitsluitend werd gesproken, want het schrift was nog niet uitgevonden, en dat ook in de Nederlandse spreektaal bijzinnen aanzienlijk minder vaak gebruikt worden dan in de schrijftaal. Voegwoorden kenden ze nog niet. Als ze een bijzin wilden gebruiken, dan deden ze dat door middel van een deelwoord, iets in de trant van *gegeten hebbende, gingen ze weg* of *etende, gingen ze weg*, waar wij nu met de voegwoorden *nadat* of *terwijl* zeggen: *nadat ze gegeten hadden, gingen ze weg* of *terwijl ze aten, gingen ze weg*.

Nieuwe woordvormingen

Nieuwe woorden werden in het Indo-Europees gemaakt door samenstellingen of afleidingen te vormen – precies zoals wij dat nog steeds doen. Daarnaast maakte men klanknabootsingen en leende men woorden uit andere talen. Van alle vier de categorieën volgen hierna voorbeelden.